
«ՄԵՆՔ»-Ի ԵՎ «ՆՐԱՆՔ»-Ի ԿԵՐՊԱՐԱՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԷՊՈՍՈՒՄ

ՄԵՅՐԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

«Ի՛նչ թշնամու երկիր, ինչ լրտես...
Կարելի է, որ դու չես իմանում, պարոն կոմիսար,
բայց արար աշխարհն իմանում է,
որ Օրուջն իմ քիրվան է, նրա տունն իմ տունն է...»:

Ակսել Բակունց

«Մենք»-ի՝ Յուրայինի, Հարագատի և «Նրանք»-ի՝ Ուրիշի, Օտարի, Թշնամու կերպարների ստեղծումը ազգային ինքնության հարացույցների կառուցարկման պարտադիր ու անհրաժեշտ պայմանն է, քանզի ինքնությունը որպես հայելի արտացոլում է ոչ միայն «Մենք»-ի ինքնապատկերացումներն ու ինքնագնահատականները (ի՛նչ է «Մենք»-ը մտածում ինքն իր մասին, ինչպիսի՞ կերպար-հարացույցի հետ է ինքն իրեն նույնականացնում, ինչպե՞ս է ինքն իրեն գնահատում), այլև «Նրանք»-ի՝ Ուրիշի, Օտարի (որը հանգամանքների բերումով կարող է վերածվել Թշնամու), Ուրիշի մասին իր պատկերացումները և Ուրիշի կողմից արված բնորոշումների նկատմամբ իր վերաբերմունքի ձևերը: Ինքնությունը երկու փոխապայմանավորող շերտերի՝ նույնականության և այլության (ուրիշության, տարբերության) միասնական մի մտակառույց է, որում նույնականությունը ցուցանում է «Մենք»-ի և կառուցարկված ինքնության պատկերի համապատասխանությունը, իսկ տարբերությունը սահմանագծում և որոշակիացնում է ինքնության նույնականությունը, համեմատության ճանապարհով ուրվագծում «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի (Ուրիշի, Օտարի, Թշնամու) պատկերագաղափարային ու խորհրդանշանային, վարքագծային ու արժեքային սահմանները: Այս իմաստով եթե «Մենք»-ը բնութագրում է Ուրիշին, Օտարին, Թշնամուն, ապա միաժամանակ ներկայացնում է կյանքի, մարդու և միջանձնային (ազգամիջյան) փոխհարաբերությունների վերաբերյալ իր մարդաբանական ու հոգեբանական, բարոյագիտական ու գեղագիտական պատկերացումները:

Ազգային ինքնության կառուցվածքում Ուրիշը, Օտարը, Թշնամին կատարում են կարևոր ինքնութենակերտ գործառույթներ. անմիջականորեն կամ միջնորդավորված մասնակցում են «Մենք»-ի ինքնության ստեղծմանը, նպաստում ինքնանույնականացման գործընթացին, համախմբում էթնոկիրներին, կարգավորում նրանց վարքը, որոշ դեպքե-

րում, հատկապես ազգամիջյան հարաբերությունների սրման պայմաններում «ստիպում» վերադառնալ ազգային ակունքներին ու արժեքներին, «հարկադրում» առաջնորդվել ազգային սովորույթներով ու ավանդույթներով: Այս ամենը նկատի ունենալով՝ ասվում է, որ եթե էթնոսը անգամ չունի իրական Թշնամի, ապա պարտադրաբար պետք է հորինվի նման կերպար¹: Օրինակ՝ բռնապետները հորինում են «ժողովրդի թշնամիներին», որպեսզի վախի մթնոլորտ ստեղծելով՝ հաշվեհարդար տեսնեն անցանկալի մարդկանց հետ, իսկ ծայրահեղ ազգայնականները հասարակության մեջ իրենց ազդեցությունը պահպանելու նպատակով ստեղծում են ագրեսիվ Թշնամու կերպար, որից պետք է ամեն գնով պաշտպանվել կամ որի դեմ պետք է համախմբվել ու պայքարել:

Սովորաբար առանձնացվում է «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի հարաբերության զարգացման երկու տարբերակ: Դրանցից մեկը ենթադրում է Ուրիշի հանդուրժողական ընկալում, Ուրիշի նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունքի դրսևորում, ի վերջո՝ Մենք-ի և Ուրիշի միջև բարեկամական հարաբերությունների հաստատում, իսկ մյուս դեպքում՝ «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի միջև տարբերությունները վերածվում են հակասությունների, և հարաբերակիցների միջև ձևավորվում են միմյանց հանդեպ անհանդուրժողական ու թշնամական դիրքորոշում ու վերաբերմունք: Այս դեպքում Ուրիշը ներկայացվում է որպես տվյալ էթնոսի արժեքների ու սրբությունների Թշնամի, որպես սպառնալիք, որպես բարբարոսության, դաժանության, չարի, հակամարդկայինի, հրեշավորի, անբարոյի, այլանդակի և առհասարակ ամենայն բացասականի մարմնացում: Ըստ այդմ՝ Թշնամուն ներկայացնող կերպարները գուրկ են լինում դրական գծերից, հարուցում են զզվանք ու խորշանք, արթնացնում վտանգի, անորոշության, տագնապի զգացողություն²: Հետագո-

¹ Տե՛ս Կ. Գադժևե Կ. Ս. Национальная идентичность: концептуальный аспект // «Вопросы философии», 2011, թիվ 10, էջ 3-17:

² Նման դեպքերում միմյանց տրվող գնահատականները հաճախ լինում են միակողմանի, վերացական, սուբյեկտիվ ու կարծրատիպային: Օրինակ, հայերն ու թուրքերը, ելնելով իրենց համատեղ կյանքի պատմական փորձից, ստեղծել են միմյանց կերպարները, որոնք աչքի են ընկնում խիստ բացասական, միայն սև գծերով: Ընդամենը, թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը միմյանց վերագրող բացասական հատկությունները համարում են դիմացինի ինքնության անփոփոխ որակներ: Այդ երևակայական կերպարները այնքան միակողմանի ու վերացական են, որ գերծ չեն միջակայական երանգավորումներից: Հայի համար թուրքը բարբարոս է, այլատյաց ու մոլեռանդ, մարդասպան ու ցեղասպան, իսկ թուրքի համար հայը դավաճան է, անհավատարիմ, ուխտադրուժ ու անշնորհակալ: Հայի համար թուրքն է թշնամու, չարի, վատի, անմարդկայինի մարմնացում, իսկ թուրքի համար՝ հայը: Մինչև հիմա հայերի մեջ տարածված է «թուրքը մնում է թուրք» մոտեցումը, այսինքն՝ որ թուրքը չի փոխում իր էությունը, մասնավորապես հայի նկատմամբ իր վերաբերմունքը: Համանման կարծիք ունեն հայերի մասին թուրքերը. մինչև հիմա ապստամբող քրդերին նրանք անվանում են «դավաճան հայեր»: Եթե հայը ուզում է դիմացինին վիրավորել, նրան անվանում է թուրք («դու հո թո րք չես»), նմանապես է վարվում թուրքը: Հիշենք Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանի 2014 թ. օգոստոսի 5-ին թուրքական Star TV եւ NTV հեռուստաընկերությունների համատեղ եթերում ասածը.

տողները «Թշնամու» կերպարի հիման վրա ձևավորվող ինքնությանը բնորոշ են համարում՝ ա) բացասական սպասումները, բ) բոլոր ոչ բարենպաստ իրավիճակներում թշնամական ուժերի փնտրումը, գ) Թշնամուն չարի հետ նույնացնելը, դ) «գրոյական» արժեքով խաղի մտածողությունը, ե) կարծրատիպավորումը և ապաանձնավորումը, զ) հակակրանքը³:

«Մենք»-ի և «Նրանք»-ի հարաբերության այս երկու դեպքերը հատկապես ցայտուն են դրսևորվում էթնիկական ինքնությունը բացահայտող դիցաբանական-առասպելական, պատմական ու գեղարվեստական ստեղծագործություններում⁴, տվյալ դեպքում՝ հայկական «Մասունցի Դավիթ» էպոսում, որում ոչ թե մտակառուցվում, այլ սոցիոմշակութային տարածաժամանակային ընդգրկուն համատեքստում անբնագրուիկ ձևով «ուրվագծվում ու կերտվում» են «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի կերպարները: Ընդամին, տվյալ դեպքում վերանում ենք էպոսի դիցաբանական, կրոնական ու պատմական մեկնաբանությանն առնչվող հարցերից՝ այն դիտարկելով ազգային ինքնության համատեքստում՝ որպես որոշակի դիրքորոշումների ու մտակեցվածքների, վերաբերմունքի ու վարքաձևերի ամբողջություն, որը, էպիկականից զատ, իրական կյանքում ունեցել է և ունի իր բազմատեսակ դրսևորումները: Սույն հոդվածում կփորձենք ներկայացնել հետևյալ հարցերի պատասխանները. ի՞նչ է էպոսում հայի համար Ուրիշը, Օտարը, Թշնամին, ինչպե՞ս են հայկական էպոսում պատկերվում-ներկայացվում և ընկալվում «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի նկարագրերը, ի՞նչ հատկություններ ու դիրքորոշումներ են վերագրվում նրանց, ինչո՞վ է Թշնամին տարբեր-

«Իմ արմատները Ռիզեից են: Ինձ ասում էին, թե վրացի եմ, ավելին, մեկը կանգնեց ավելի կեղտոտ բան ասաց՝ պնդելով, թե ես հայ եմ»: Դրան ի պատասխան ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը «Արմնյուզ» հեռուստաընկերությանը տված հարցազրույցում (11. 08. 2014 թ.) հակադարձեց, թե «հայերի համար էլ վիրավորական կլիներ, էթե հանկարծ պարզվեր, որ Էդդոդանը հայ է»: «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի այսպիսի վերագրումները, որքան էլ հիմքեր ունենան, ազգայնական մտածողների ու քաղաքական գործիչների կողմից խիստ ծայրահեղացվել և վերածվել են քաղաքական ու գաղափարական գործիքների, կարծրատիպերի, որոնք հայերի և թուրքերի փոխշփման բացակայության և Արցախի հարցի շուրջ հայ-ադրբեջանական հակամարտության բորբոքման պայմաններում տակավին պահպանում են իրենց կենսունակությունը: Ավելին, ադրբեջանցի լուսանցքային պատմագիրները ու ազգային ինքնություն «կերտողները» պատմական փաստերի և օդուզական էպոսի մտացածին, աներևակայելի կեղծ մեկնություններով փորձում են իրենց իսկ, մասնավորապես դաբրոցականներին, համոզել, որ քրիստոնյաները, հատկապես հայերը, եղել են իրենց ազգի պատմական թշնամիները և միշտ ցանկացել են իրենց ոչնչացնել կամ երկպառակություն մտցնել թուրքական ժողովուրդների մեջ (տե՛ս **Румянцев С.** Героический эпос и конструирование образа исторического врага. В кн.: «Империя и нация в зеркале исторической памяти». М., 2011, էջ 328–356):

³ Այդ մասին տե՛ս **Լ. Հակոբյան**, Հայի՝ որպես թշնամու կերպարի ձևավորման առանձնահատկությունները, «Գլոբուս», 2015, թիվ 7/64/, էջ 41:

⁴ Տե՛ս **Զ. Ղ. Միրզոյան**, էպոսը որպես տվյալ ժողովրդի ինքնության ուսումնասիրության աղբյուր (օդուզական էպոսի օրինակով), «Հայոց ինքնության հարցեր», գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., 2012, էջ 22-35:

վում «Մենք»-ից, որո՞նք են նրանց արժեհամակարգի և կենսափիլիսոփայության տարբերությունները:

Հայկական էպոսում «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի ինքնութենական կերպարների ստեղծման հիմքում ընկած են հայի բարոյական, մարդաբանական, քաղաքական-իրավական պատկերացումները մարդկայինի, բարու և չարի, յուրայինի ու օտարի, պարտքի ու պատասխանատվության, պետության, իշխանության, ազգի ու հայրենիքի մասին: Հայր, ինչպես երևում է նաև հայկական էպոսից, իրականությունը դիտում է գերազանցապես ազգային/համամարդկային բարոյականության դիրքերից, բարոյական հասկացություններով (պարտք, պատասխանատվություն, ազնվություն, արդարություն, մաքրություն, խիղճ, ամոթ և այլն) և բարոյական չափանիշներով իմաստավորում ու գնահատում մարդկանց վարքը⁵: Իսկ բարոյական մոտեցման գերակայությունը իրավականի ու քաղաքականի, էթնիկականի ու կրոնականի նկատմամբ ենթադրում է ինքնութենական կերպարների ստեղծման յուրահատուկ տրամաբանություն:

Հայկական էպոսում Թշնամու կերպարը ընդհանուր առմամբ ներկայացվում է «դասական կանոններին» համապատասխան. նրան վերագրվում են բացասական հատկություններ՝ նենգություն, խորամանկություն, վախկոտություն, ազահություն, մեծամտություն, թուլականություն, տհասություն, կեղծավորություն և այլն⁶: Սակայն հայկական էպոսում կա բացառություն. Թշնամուն վերագրվող բացասական գծերը պայմանավորված են ոչ թե նրանց ռասայական, ցեղային, կրոնական, մշակութային, այլ ավելի շուտ սոցիալական ու բարոյական-մարդաբանական առանձնահատկություններով: Օրինակ՝ Թշնամու ներկայացուցիչներին վերագրվում են ազահության, մեծամտության, սնապարծության, վավաշոտության, խորամանկության, նենգության և նմանատիպ այլ հատկություններ, որոնք առհասարակ բնորոշ են մարդուն (նկատենք, որ այդպիսի հատկություններ որոշ դեպքերում վերագրվում են նաև «Մենք»-ի ներկայացուցիչներին): Այլ խոսքով, Թշնա-

⁵ Այդ մասին տե՛ս **Ս. Ա. Զաքարյան**, Հայկական էպոսի հերոսների վարքագիծը ազգային ինքնության համատեքստում//«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն». 2(17), 2015, էջ 3-16:

⁶ Ս. Մանուկյանը, հետևելով թշնամուն ներկայացնելու դասական, բայց ծայրահեղացված մտակաղապարին, կարծում է, որ հայկական էպոսում թշնամին պատկերվում է հայ հերոսներին հակադիր հետևյալ գծերով՝ «չնայած ահռելի ուժին», «փահլեվան» ու «գորընդեղ լինելուն», Մասնա տան հերոսներից վախենալը. «բոզ»ությամբ, «լրբ»ությամբ (արտահայտությունները էպոսային են) իրենց տեսակը «բուժելը». գողությամբ ու ավագակությամբ ապրելը. Ուրիշի ինչքին, տունուտեղին աչք դնելը. սուտ խոսելը, սուտ երդում տալը, կեղծ ուխտ կապելը. նեղն ընկած պահին՝ նենգության դիմելը, գոռոզությունը, նախանձը, խորամանկ-խաբեբա, կեղծավոր լինելը, նյութապաշտությունը, չկամեցողությունը, գծուծությունը, ծուլությունը «յոթըն օր» քնել-հանգստանալը. ուրիշներին՝ իրենցից թույլերի հանդեպ «բեբախտություն» անելը. Մարդասոցությունը. Զոռբայությունը, անարդարամիտ լինելը... (տե՛ս **Ս. Լ. Մանուկյան**, Թշնամին ու թշնամու կերպարը «Մասունցի Դավիթ» էպոսում, «Հայոց ինքնության հարցեր», Եր., 2015, էջ 97):

մին ներկայացվում է ոչ թե իբրև հիմնագոյացային (ռասայական, էթնիկական, կրոնական), այլ հարաբերական (սոցիալական ու բարոյական) բացասական հատկությունների մարմնացում, այսինքն՝ նա «թշնամի» է դառնում միայն այն դեպքում, երբ «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի միջև հակամարտությունը սրվում է և վերածվում պատերազմի: Օրինակ՝ Բաղդադի խալիֆան ցանկանում է կնության առնել հայոց Գագիկ թագավորի դուստր գեղեցկուհի Օովինարին, սակայն հայոց թագավորը ընդդիմանում է՝ շեշտելով նրանց միջև գոյություն ունեցող ցեղային ու կրոնական տարբերությունները («**Ես հայ եմ, դու՝ արաբ, // Ես խաչապաշտ, դու՝ կռապաշտ**»): Խալիֆային դա բնավ չի հետաքրքրում, և նա սպառնում է աղջիկը չտալու դեպքում բոլորին մորթել, ազգին կոտորել, քաղաքներն ավերել ու հայոց թագավորությունը կործանել: Երբ նա հասնում է իր ուզածին (Օովինարը գերադասում է իր, քան թե ազգի ու թագավորության կորուստը), ընդունում է հայոց կողմի պայմանները, հրաժարվում հարկապահանջությունից և համաձայնում իրեն կոչել «**Հայոց թագավորի փեսա**», այսինքն՝ փոխհամաձայնությունից հետո երկու կողմերը «պաշտոնապես» դադարում են թշնամի լինելուց:

Էպոսում խաղաղ ժամանակներում Թշնամին հայտարարվում է որպես թշնամի, «դուշման», սակայն դա չի խանգարում «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի միջև գործնական, դրացիական, անգամ բարեկամական փոխհարաբերությունների կայացմանը: Այսինքն՝ դա այսպես կոչված «բարեկամական թշնամի» է: Օրինակ՝ երբ Մըսրա Մելիքի և Մեծ Մհերի մենամարտում հաղթողը չի պարզվում, Մըսրա Մելիքը, առաջնորդվելով «Եթե չես կարող թշնամուդ ձեռքը կտրել, համբուրի՛ր այն ու դիր գլխիդ» արևելյան ասույթով, հրաժարվում է Սասունի հարկերից և առաջարկում ուխտ կապել: Մեծ Մհերը ընդունում է իր հակառակորդի առաջարկը: Վերադառնալով Սասուն՝ նա Ձենով Հովանին հետևյալ կերպ է ներկայացնում և գնահատում տեղի ունեցածը.

«Հովա՛ն, դու ի՞նչ կասես, - ասաց,-

Աղե՛կ մարդ է Մըսրա Մելիք.

Մեր հարկ բաշխեց ինձի.

Ասաց. «Սասնա հողեր թող ձեզ ըլնի»: -

Էդտեղ Մհեր ասաց. - Հովա՛ն, հասպա գինա՛ս,

Մենք Մելիքի հետ աղբեր էղանք»⁷:

Այսպիսով, թշնամին դառնում է «աղեկ մարդ», «աղբեր», թշնամությունից ոչինչ չի մնում, ընդհակառակը՝ երբեմնի թշնամիները դառնում են եղբայրներ մատները կտրելով՝ խառնում են իրենց արյունները և պայմանավորվում պատերազմի դեպքում իրար օգնել, իսկ մեկի մահվանից հետո մյուսը պիտի մեռնողի երկրին, կնոջը ու երեխանե-

⁷ **Սասունցի Դավիթ**, Հայկական ժողովրդական էպոս, Եր., 1989, էջ 191 (այսուհետև այս հրատարակությունից մեջբերումներ կատարելիս բուն տեքստում՝ փակագծերի մեջ, կնշվի միայն էջը):

րին տիրություն անի: Նախկին թշնամիները այնքան են հարազատանում, որ իրար են վստահում սրբություն սրբոցների՝ ընտանիքի, կնոջ և երկրի պահպանությունը: Մի այլ խոսույն օրինակ: Սասունցիները, երբ նորածին Դավիթը հրաժարվում է սասունցի ծնունդներից, առանց երկար-բարակ մտածելու, նրան Քուռկիկ Ջալալու թամբին դնելով՝ ուղարկում են Մըսրա երկիր՝ Իսմիլ խաթունի մոտ: Ձենով Հովանը բարուրի մեջ դնում է մի թուղթ՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «**Աղբո՛ր կընիկ, հարսե, // Մհերն էկավ էստեղ, էնոր տըղա՛մ էլավ. // Մհեր ու իր կնիկ մեռան, տըղան մնաց որբ: // Ա՛ռ, Մհերի խաթե՛ր համար տըղան շահե**» (էջ 209): Իսմիլ խաթունը թեև «դուշմանի կնիկ» է, իսկ ըստ Մհերի կին Արմաղանի՝ «անառակ», այդուհանդերձ Ձենով Հովանը նրան համարում է «աղբոր կնիկ, հարս» ու նրան լիովին վստահում մանուկ Դավթի դաստիարակությունը: Սա նշանակում է, որ սասունցիների (հայերի) համար Իսմիլ խաթունը թեև հայտարարվում, սակայն ըստ էության «դուշմանի կնիկ» չէ, այլ վստահելի, հարազատ մարդ, որի խնամքին կարելի է հանձնել հայի համար ամենաթանկը՝ երեխային: Պատահական չէ, որ էպոսի «Սասունցի Դավիթ» ճյուղի սկզբում Իսմիլ խաթունի անունը թվարկվում է «ողորմիների» մեջ: Վերջապես, սասունցիների թշնամին՝ կրտսեր Մըսրա Մելիքը, թեև էպոսում ներկայացվում է որպես արաբ, այնուհանդերձ Մեծ Մհերի որդին է, Դավթի կեսեղբայրը:

Այս օրինակները ցուցանում են, որ էպոսում «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի հարաբերություններում թշնամությունն ունի իրադրային, կարճատև բնույթ, որ հայր թշնամու մեջ ավելի շատ տեսնում է ոչ թե սարսափելի հրեշի, այլ մարդուն, որի հետ կարելի է համատեղ ապրել, որին կարելի է վստահել: Հայր ձգտում է Թշնամու մեջ բացահայտել ու շեշտել մարդկայինը և դրա հիման վրա կառուցել իր հարաբերությունները: Էպոսում բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ Թշնամուն վերագրվում են մարդասիրական արարքներ, բարոյական առաքիներություններ, հիացմունքի արժանի ասպետական գծեր: Հայկական էպոսում ըստ էության չկա ոչ միայն թշնամիատյացություն, այլև այլամերժություն ու այլատյացություն: Այս փաստը արդեն շատ բան է ասում էպոսի գաղափարական ուղղվածության և հերոսների էության մասին: Ատելությունը ներքին ապրումների, տազնապների ու ցավերի, հոգեկան շեղումների դրսևորում է և կապված է ազդեցիվության, վախի, ռազմատենչության, ուրիշին ենթարկեցնելու մղումի հետ, ինչը բնորոշ չէ հայկական էպոսի հերոսներին: Նրանց ինքնության միջուկը չի ձևավորվում Թշնամու կերպարի հիման վրա. Թշնամին պայմանավորում է նրանց վարքագծի որոշ կողմեր, հիմնականում իրադրային հակադարձումներ, բայց չի որոշում ինքնության բնույթը:

Բացի դրանից, հայկական էպոսում Թշնամու ներկայացուցիչներին վերագրվում են իբր բացասական գծեր, որոնք, սակայն, «Մենք»-ի և

«Նրանք»-ի հարաբերության ընդհանուր համատեքստում նրանց կերպարները դարձնում են ոչ թե ատելի ու արհամարհելի, այլ, ընդհակառակը, որոշ իմաստով հարգանք հարուցող, մեծարելի ու զովելի: Այսպես, երբ մահանում է Մըսրա Մելիքը, նրա կին Իսմիլ խաթունը, առանց ժամանակ կորցնելու, Թուղթ (Նամակ) և իր «լաչակ-գոտիկն» է ուղարկում Մհերին՝ հրավիրելով կառավարելու իր երկիրը, ինչպես նաև՝ իրեն տիրություն անելու: Առաջին հայացքից այս քայլը կարող է գնահատվել որպես վավաշոտ, հաճույքների մասին մտածող կնոջ անբարոյական քայլ: Իսկապես, Իսմիլ խաթունը կրքահարույց, «ջահել ու խորտոխկ» կին էր, սակայն տվյալ դեպքում ոչ թե կանացի բնագղական կիրքն էր նրան առաջ մղում, այլ՝ ա) երկիրը տեր ունենալու, բ) պետության հզորությունը, կայունությունն ու միասնությունը ապահովելու, գ) նախնիների փառքին արժանի ժառանգ ունենալու, դ) երկրի ճակատագրով մտահոգ լինելու անանձնական գաղափարները: Ահա այսպես է նա ձևակերպում իր սպասելիքները. **«Ձա՛նըմ, ինձի մարդ մի հարկավոր է՝ // Որ երկրին տիրություն անի, // Մեր իշխաններ խաղաղեցու ...// Մհեր թող գա, ինձ հյուր ըլնի. // Թող իմ սենեկ պառկի, // Էնոր ցեղէն ինձ կտրիճ տըղա մի ըլնի»** (էջ 191):

Բնականաբար դա չի նշանակում, թե «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի միջև չկան տարբերություններ և դրանք չեն գիտակցվում: Կան ցեղային, կրոնական, բարոյական, վարքագծային տարբերություններ, որոնք երբեմն հայտարարվում են, սակայն հստակ չեն դրսևորվում գործողությունների մեջ կամ չեն արժանանում հատուկ ուշադրության: Այդուհանդերձ, «Մենք»-ը և «Նրանք»-ը տարբեր աշխարհներ են, սոցիալական տիեզերքի առանձին ուրույն հատվածներ՝ իրենց մարդաբանական ըմբռնումներով, բարոյական համոզմունքներով ու վարքագծով:

Էպոսում «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի զանազանությունը երևում է նախ և առաջ այն բանից, որ տարբեր են նրանց տարածքային ու սոցիալ-քաղաքական գոյակերպի կարգավիճակները: Ի՞նչ է Սասունը, Սասնա Տունը, և ի՞նչ է Թշնամու երկիրը: Էպոսում Թշնամին ներկայանում է որպես մշտապես պետականություն ունեցող երկրի տեր, որի կառավարողները՝ թագավորները, միապետներն ու զինվորականները, անդադար մտածում են այդ պետականության ամրապնդման, հզորացման ու բարգավաճման մասին, ընդ որում, նաև հարևան երկրներին նվաճելու և հարկատու դարձնելու ճանապարհով: Այդ երկրի համար կան պատասխանատուներ, ովքեր իրենց ուժով, հնարամտությամբ, խելքով, քաղաքական տարբեր հնարքներով՝ խորամանկությամբ, խաբեությամբ, դավեր նյութելով, փոխզիջումներով, հաշվենկատությամբ ծառայում են իրենց երկրին և լուծում նրա առջև ծառայած խնդիրները: Կարգավիճակների տարբերությունից բխում են միմյանց ներկայացվող պահանջները: «Նրանք» ուրիշների, այդ թվում՝ սասունցիների հանդեպ առաջնորդվում են **«Հնազանդվի ր և սայրի ր»**, իսկ «Մենք»՝ **«Չեմ հնա-**

զանդվում, ուզում եմ ազատ ապրել» սկզբունքներով:

Ի՞նչ է Սասունը. իշխանություն և, թագավորություն և, թե՞ պարզապես տարածք (հայրենիք), որտեղ ապրում են սասունցիները: Եթե դա պետություն (քաղաք) է, ապա պարզ չէ, թե ովքեր են դրա կառավարիչները՝ սասունցի մեծահարուստները, թե՞ Սանասարի տոհմի ներկայացուցիչները: Ովքե՞ր են երկրի պատասխանատուները՝ իշխանները, դյուցազուն հերոսները, թե՞ ժողովուրդը: Եթե Սասունը պետություն է, ապա **ի՞նչ նպատակ է հետապնդում, ի՞նչ տեսլական ունի**. ուզում է անկախ պետություն լինե՞լ, թե՞ պարզապես քիչ հարկեր վճարել ուրիշներին կամ բնավ չվճարել: Սասունցիները կարծես թե այդ մասին ոչ միայն չգիտեն, այլև չեն էլ մտածում այդ մասին: Իբրև բնակավայր Սասունը գրեթե փակ տարածք է՝ արտաքին աշխարհից կտրված խորհրդանշանական հսկա քարե պարիսպներով: Սասունցիները, գուցե դժգոհ աշխարհում տիրող կարգերից, քաղաքական առումով իրենք իրենց «մեկուսացրել» են արտաքին աշխարհից և շփվում են խիստ անհրաժեշտության դեպքերում (դա չի վերաբերում Թշնամու երկրում աշխատող սասունցիներին): Ինքնամեկուսացումը նշանակում է, որ նրանք պետք է ինքնամփոփ լինեն և ուրիշներից տարբերվելու համար ստեղծեն իրենց «քաղաքակրթությունը», իրենց ապրելու կարգը՝ արժեհամակարգը: Սովորաբար փակ տարածքի մարդիկ մտածում են միայն պաշտպանվելու մասին և գործածում են պաշտպանական ռազմավարական մեխանիզմներ, որոնցից մեկը ազգի նշխարներն ու սրբությունները ապահով տեղերում թաքցնելն է (Ձենով Հովանը Մեծ Մհերի զենքն ու գրահը, Քուռկիկ Ջալալին պահում է փակի տակ), ինչը կարող է նաև մոռացության պատճառ դառնալ (հատկապես եթե չեն գործում հիշողության պահպանման ինստիտուտներն ու մեխանիզմները): Ընդ որում, նրանք գործուն պաշտպանվում են միայն այն դեպքում, երբ Թշնամին սպառնում կամ արդեն քանդում է իր տարածքի պաշտպանական ամրությունները: Ինքնաշրջափակումը և ինքնամեկուսացումը թուլության նշան չեն, այլ որոշակի ապրելակերպի ընտրություն, որը, ի դեպ, բնավ էլ մրցունակ տարբերակ չէ:

Սասունցիները իրենց վարք ու բարքով թշնամիներին ասում են՝ մեզ հանգիստ թողեք, մենք ձեզ հետ չենք ցանկանում գործ ունենալ, դուք էլ մեզ հետ գործ մի ունեցեք (այսինքն՝ մի փորձե՛ք մեզ իշխել, մեզնից հարկեր պահանջել): Մենք ուզում ենք ազատ ու անկախ ապրել⁸:

⁸ Հայի այս մտակեցվածքի և բնավորության գծի մասին դիպուկ է արտահայտվել Դ. Դեմիրճյանը. «Չի՛ ուզում, որ իրան դիպչեն, մոտենան, սիրեն թեկուզ: Նա մեկուսի է, խստակյաց, բարի և ազատասեր: Երբ նայում եմ Հային, ինձ թվում է, թե նրա վիրավորանքը այն արծվի վիրավորանքն է, որին ցած են բերել բարձր լեռներից: Թարտում է, ընկնում քարի, աղբի մեջ, կեղտոտվում, թները կոտրում: Կերակուր ես մեկնում՝ չի՛ ուզում: Չի սիրում ոչ ստրկություն, ոչ երջանկություն, գերադասում է տառապանք և ազատություն: Մաղձոտ է, մեկուսի, բայց չունի գծուծ ատելություն, որ բարձր լեռներին

Բայց սասունցիները կարծես չեն ուզում հասկանալ, որ ազատության համար հարկավոր է գին վճարել, և ազատության համար պետք է պայքարել մշտապես: Իսկ դրա համար կա՛մ պետք է ունենալ պետություն, առաջնորդներ, գորք և կամք առ իշխանություն, կա՛մ պետք է ենթարկվել նրանց, ովքեր դրանք ունեն: Կա՛մ պետք է միշտ լինել արթուն ու զինված, համախմբված ու նպատակամղված, որպեսզի չենթարկվես, կա՛մ քնած ու անտարբեր լինելով՝ ենթարկվես հզորի (նվաճողի) կամքին: Կա՛մ պետք է ունենալ գաղափար, նպատակ, տեսլական և դրանք իրագործելու ու դրանց հասնելու կամք ու ծրագիր, կա՛մ պետք է ենթարկվել նրանց, ովքեր դրանք ունեն: Սասունցիներին թվում է, թե ուրիշների գործերին չխառնվելով, այդ ուրիշներն էլ չեն ուզենա խառնվել իրենց գործերին: Չե՛ն իմանում և չե՛ն էլ ցանկանում իմանալ, որ աշխարհը կառուցված է ա՛յլ սկզբունքների վրա, որ մարդիկ, ազգերը և պետությունները առաջնորդվում են ա՛յլ բարոյականությամբ ու ա՛յլ քաղաքական մտածողությամբ, հետապնդում են ա՛յլ նպատակներ, որոնք հեռու են մարդասիրական ու այլասիրական լինելուց: Այս համատեքստում զավեշտական է թվում հումանիստական այն քայլը, որ Սասնա հերոսը, հաղթելով թշնամուն, նրա գորքին բարոյական խրատներ է կարդում և հորդորում այլևս չհարձակվել Սասունի վրա: Սա մի կողմից միամտության, ծռության, բնատուր մարդասիրության, մյուս կողմից աշխարհակարգում գործող գրված ու չգրված օրենքների չիմացության, պետական-քաղաքական ու դիվանագիտական մտածողության բացակայության նշան է՞:

Ազգային սրբություններն ու գորությունները թաքցնելու հոգեբանական (պաշտպանական) մեխանիզմը բնավ չի նպաստում ինքնության տարրերի վերարտադրության ու դրանց կենսաէներգիայով լիցքավորմանը: Ինքնությունը որպես կառույց ենթակա է սոցիալական

անձանթ զգացում է: Գերի արծվի խոր վիշտն է իր սրտի մեջ: Սա Հայկն է, որին գրկել են իր կյանքի միակ պայմանից՝ ազատությունից: «Ոչինչ չեմ ուզում ձեզնից,՝ ասում է նա իր նեղիչներին,- ձեզ լինի ձեր լուծը, ձեզ լինի ձեր երջանկությունը, գնացե՛ք, ապրեցե՛ք խաղաղ և երջանիկ: Եթե դուք սիրում եք կյանքը, ես սիրում եմ կյանքից ավելի թանկ բանը՝ ազատությունը...» (Ղ. Ղեմիրճյան, Հայր, Երկերի ժողովածու 14 հատորով, հ. 14, Եր., 1987, էջ 463):

⁹ Հայի մտակեցվածքի արքետիպային այս գծի մասին գրել է նաև Գարեգին Նժդեհը. «Ժողովուրդներ կան, որոնք իրենց բացատրեն մարդկայինը - իրենց նկարագրի ամենադատապարտելի թերիները, կենսաբանական անհրաժեշտությամբ, ծառայեցնում են իրենց գոյության պաշտպանության: Հայը վաղուց է դատապարտել աշխարհաքանդ չարությունն իբրև պայքարի գեներ: Ի գուր են շները լիզում Արտավազդի շղթաները - արթոն է հայ դարբինը: Հայ էության այդ չարամեթ գիծը - որ պատիվ է բերում ենթակային - մեծապես դժվարացրել է իր դարավոր գոյամարտը: Չարի ու բարու իր հասկացողութեամբ, դեռ այսօր էլ հայը մղվում է ամենայն անշահասիրությամբ - անքաղաքագիտորեն - դիրք ճշտելով մեկի թե մյուսի հանդեպ, առանց հաշվի առնելու գոյություն ունեցող առարկայական պարագաները: Իր այդ հոգեգծի պատճառով նրա մտածողությունն ու արտաքին վարքագիծը ընդունել են ապաքաղաքական, որով և անաշխարհահարմար բնույթ» (Գարեգին Նժդեհ, Երկեր, երկու հատորով, հ. 1, Եր., 2002, էջ 257-258):

մեխանիզմների միջոցով մշտական վերարտադրության ու վերափոխության, իսկ դա արդյունավետ կարող է լինել միայն այն դեպքում, եթե այդ գործընթացների հիմքում ընկած ազգային ինքնության բաղկացուցիչները՝ արժեհամակարգը, հոգեկերտվածքը, լեզուն ու կրոնը, ցեղային հիշողությունը, խորհրդանշանները, ծեսերը և այլք, գտնվեն շարժման մեջ, պայմանավորեն էթնոկլիբների առօրյա վարքը, դառնան ներքին խոսույթների (դիսկուրսների) ու ինքնասանդադարձումների (ինքնառեֆլեքսիաների) առարկա և, դրանով իսկ, թարմացվեն ու հարստանան նոր բովանդակությամբ: Մինչդեռ էպոսի հերոսները հայրենասերներ ու ազգասերներ են ի բնե, այսինքն՝ այդ առաքինությունները ձեռք չեն բերվում «քաղաքակրթական» կանոնավոր կրթության ու դաստիարակության ճանապարհով:

Ինչպես հաճախ հայոց պատմական կյանքում, այնպես էլ էպոսի մեջ Թշնամուն է վերապահվում սասունցիների գիտակցության որոշ շերտեր և ինքնության տարրեր «ննջից արթնացնելու» և շարժման մեջ դնելու գործառույթը: Թշնամին իր գործողություններով սասունցիներին ստիպում է մտածել իրենց երկրի մասին, հետամուտ լինել իրենց ազգային արժեքներին, դրանք դնել շրջանառության մեջ, օգտագործել ըստ անհրաժեշտության: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ սասունցիները կարծես մոռացել են իրենց արժեքների մասին (խորհրդանշական է, որ էպոսում ազգային հիշողության պահապան պառավը եզրաբնակ է, ապրում է միայնակ, քաղաքից դուրս, բոլորից հեռու): Անգիտությունը ազգային արժեքների նկատմամբ անհոգության ու անփութության վկայություն է: Սասնա հերոսները երկրի առաջնորդներից են, անհաղթ դուրսագուններ, սակայն անտեղյակ են երկրի կարգավիճակից, երկրի ուժի աղբյուրներից, հետևաբար՝ դրանք գործածելու ձևերից: Միերը չգիտի, որ Սասունը «խարջդար» է, Դավիթը չգիտի իր հոր գենք ու գրահի, իր հոր կառուցած սրբավայրի և իր հոր գերեզմանի տեղը: Չիմանալու հետևանքը մարտահրավերներին անպատրաստ լինելն է, Թշնամու սարքած ծուղակում հայտնվելը, գործելու տեսլականի բացակայությունը, չհաշվարկված գործողությունները, զգացմունքային կարճաժամկետ հայրենասիրությունը, երկրի հոգսերով չապրելը և ի վերջո՝ Ագռավաքարում փակվելը: Սասնա ծռերը ազնվաբար ծառայում են Ուրիշներին, որովհետև ինչ-որ իմաստով «կարճատես» են, չունեն հեռահար ռազմավարական տեսլական, մտածողություն և ծրագիր, որովհետև աշխարհին նայում են ամենուր մարդկություն փնտրող «բարոյագետի» ու այլասերի վարդագույն ակնոցով: Ուրիշին ծառայելու, օգնելու, աջակցելու, «վավություն անելու», ուրիշի համար կռվելու մարդասիրական ու այլասիրական դրական վարքը վերածվում է բացասականի, եթե դա արվում է ի վնաս ազգային շահի: Տիեզերքում բնության ու հասարակության մեջ, ամեն ինչ, այդ թվում մարդասիրությունն ու այլասիրությունը, հասկանալի լինելու համար պետք է ունենան սահմաններ:

Ի տարբերություն Մասունի՝ հայկական էպոսում Թշնամու երկիրը ներկայանում է որպես մի տերություն, որի թագավորները, առաջնորդվելով կառավարման գործնական սկզբունքներով, հետամուտ են իրենց շահերին: Նրանք օր ու գիշեր մտածում են իրենց տերության հզորացման, ընդարձակման, այլ երկրներ նվաճելու մասին: Նրանք նպատակասլաց են, գիտեն, թե ի՛նչ են ուզում այս աշխարհից և գիտեն, թե դրան ինչպե՛ս կարելի է հասնել: Նրանց հոգեբանությունը նվաճողական է: Նրանք չեն ուզում պարփակվել իրենց տերության սահմաններում, այլ ձգտում են գրավել նորանոր տարածքներ, իրենց ենթարկել ժողովուրդներին, ովքեր կսնուցեն ու կուժեղացնեն իրենց կենսունակությունը: Նրանք չեն հոգնում կռվելուց և եթե ինչ-ինչ պատճառներով դադար են առնում, ապա ապագա հարձակումը ավելի արդյունավետ կազմակերպելու նպատակով: Մասունցիների համար կռվում են դյուցազուն հերոսները, Թշնամու համար՝ դյուցազուն թագավորները կամ գորավարները իրենց զորքով: Մասունցիների համար հերոսները փրկիչներ են, Թշնամու համար՝ առաջնորդներ ու կառավարողներ: Մասունցի հերոսները գործում են գրեթե միայնակ՝ անտեսելով ազգի մտավոր ու ռազմական ուժը, առանց խորհրդակցելու երկրի տերերի, իշխանների ու իմաստունների հետ, առանց ներգրավելու ժողովրդին, առանց զորք կազմելու, իսկ Թշնամու առաջնորդները խորհրդակցում են իրենց երկրի «խելացի մարդկանց», իմաստունների, գուշակների, իշխանների հետ և ամենակարևորը՝ պատերազմի են գնում իրենց զորքով:

Պարսպապատ Մասունը այնքան էլ մեծ ցանկություն չունի դրսի հետ շփվելու, սակայն «դուրսը» նրան հարկադրում է դա անել: Բոլոր դեպքերում Մասունը Թշնամու հետ հարաբերվելու երկու ձև գիտի՝ լինել հարկատու և կռվել հարկեր չտալու համար: Հերոսները կռվում են հարկ չտալու համար, իսկ ժողովուրդը տրտնջալով, բայց վճարում է հարկեր, ավելին՝ չի ուզում, որ հերոսները խառնվեն այդ գործին: Մըսրա Մելիքի և Մեծ Մհերի հակամարտությունն սկսվում է այն պահից, երբ Մհերը, չիմանալով, որ Մասունը Մելիքի «խաբջղարն» է, հրաժարվում է հարկ վճարելուց: Ձենով Հովանը առաջարկում է չայրել կամուրջները, գնալ Մըսր և բանակցելով, խաթրով, շփվելով Մելիքի հետ՝ պակասեցնել հարկային բեռը: Մհերը նախընտրում է կռվի միջոցով լուծել հարցը: Հետաքրքիր է փաստել, որ ժողովուրդը, հանձինս Դավթի հորեղբայրների ու քեռու, կողմնակից է Թշնամու հետ բանակցությունների միջոցով հարցերի լուծմանը, մինչդեռ Հերոսները բանակցողներ չեն, նրանք ուզում են Թշնամու հետ միայն կռվի միջոցով պարզել հարաբերությունները: Այս երկու դիրքորոշումները միշտ դրսևորվել են հայոց պատմության մեջ. կենսափորձ ունեցող ժողովուրդը պահպանողական է, չափավոր ու ողջամիտ, բայց նաև՝ կրավորական, իսկ հերոսները՝ հեղափոխական, եռանդուն, արկածախնդիր: Հայոց մեջ առ-

կայում է զուգահեռ գոյություն ունեցող երկու իրականություն և երկու բանակ՝ ընդվզողների, ըմբոստների, հերոսների, իրենց արժանապատվության ու անկախության համար պայքարողների և հարմարված-համակերպվածների, ցոանվերգոների, որոնք իրենց կարգավիճակը կամ ստրկական վիճակը չեն ուզում փոխել, հետևաբար հնարավորինս խուսափում են ընդվզողների հետ համագործակցելուց: Դրա պատճառով ընդվզողների և հարմարված-համակերպվածների միջև առաջանում է խզվածություն, անջրպետ, անհասկացվածություն, մինչդեռ դրանք մի իրականության երկու կողմերն են, միևնույն գիտակցության երկու դիրքորոշումներ, միևնույն ցեղի երկու տեսակներ: Ավելին, ընդվզողների խումբը ինչ-որ իմաստով համակերպվածների երազած իդեալական մարդիկ են¹⁰. իրենց հոգու խորքում նրանք ուզում են ապրել ազատ, անկախ, բայց վստահ չեն իրենց ուժերի վրա, չեն ուզում փոխել իրենց ստրկական ապահով կարգավիճակը, անիմաստ են համարում ազատագրական պայքարը, կասկածում են ընդվզողների հաջողությանը, հետևաբար, որպես կանոն, չեն մասնակցում նախաձեռնություններին, իսկ եթե մասնակցում են, ապա միայն այն դեպքում, երբ հաղթանակն արդեն ապահովված է: Ընդվզողների խումբն էլ, ըստ էության ծանոթ չլինելով իրավիճակի իրական կողմերին, արտաքին ուժերի քաղաքական խաղերին, Թշնամու թույլ և ուժեղ կողմերին, համակերպվածների հոգեբանությանն ու տրամաբանությանը, միջոտ հանդիպում է նրանց դիմադրությանը և չսպասելով վերջիններիս արձագանքին՝ առանց լուրջ հաշվարկների սկսում է իր համարձակ ու խենթ գործողությունները: Այստեղից էլ՝ մի կողմից հարմարված-համակերպվածների կրավորականությունը, սպասողականությունը, վախը փոփոխությունների նկատմամբ, իսկ մյուս կողմից՝ ըմբոստների պտոթկումները, ռոմանտիկ, բայց հաճախ անարդյունավետ խիզախումները, դոնքիշոտյան մտահղացումներն ու արկածախնդրությունները: Պատմության մեջ հաճախ ձախողվել, պարտվել ենք, որովհետև ազգային-ազատագրական պայքարում ըմբոստների խումբը չի կարողացել քնից արթնացնել ու իր հետևից տանել համակերպվածների բանակը, այսինքն՝ չի ստեղծվել համերաշխ ու միասնական հասարակություն, միասնական բանակ, որը կկարողանար տևական պայքարում հաղթել թշնամուն: Իսկ խաղաղ պայմաններում այս երկու բա-

¹⁰ Այս խումբը նույնպես օժտված է քաջության հատկությամբ, սակայն այդ քաջությունը ծածուկ է պահում, ավելի շուտ թաքցնում է վախկոտության հետևում և դրսևորում է ծայրահեղ դեպքերում: Այս իմաստով Ն. Պեշիկթաշյանը հայի մեջ տարբերակում է երկու հոգի. «Հայուն մեջ երկու հոգի կայ՝ վախկոտ մը եւ քաջ մը, կամ ստրուկ մը եւ հերոս մը: Ամէն ազգի մէջ վախկոտը կը կծկուի քաջին ետեւը. ընդհակառակն է Հայուն մէջ. քաջը կը գտնուի վախկոտին տակը: Ամէն բռնակալ կրնայ իր առաջին հոգին հանել: Հանէ ց. սոսկալի է հրաշքը: Կը ցցուի պահեստի հոգին՝ խենթի նման: Ու կը զարնէ: Եւ իր հարուածը անսխալական է... Պապին պէս: Երբ վտանգի օրերը անցնին, Հայը կը մեռցնէ իր մէջի հերոսը ու վախկոտին հետ քաջաբար շուկայ կ'իջնէ՝ գրաւելու համար Ոսկեբերդ մը» (Ն. Պեշիկթաշեան, Հայ աղբրտիք, Փարիզ, 1941, էջ 55-56):

նակները մասնատվում ու իրարից այնքան են հեռանում՝ հետամուտ լինելով իրենց հատվածական պահանջների ու շահերի բավարարմանը, որ չեն կարողանում ինքնակազմակերպվել ու միասնական ճակատով դիմակայել երկրի առջև ծառայած մարտահրավերներին:

Այս խզվածության, ինչպես նաև խաղաղ ժամանակներում հայրենական իշխանության ու երկրի հանդեպ սասունցիների անտարբերության ու անհոգության արդյունքն այն է լինում, որ կարևոր հաղթանակներից հետո հերոսները կարծես թե ավելորդ են դառնում երկրի ու ժողովրդի համար: Էպոսի հերոսները, փոխանակ ներգրավվելու երկրի շենացման, բարեկարգման ու սոցիալական կյանքի բարեփոխման, ուժեղ պետության կառուցման գործին (հայոց մեջ արմատավորված ավանդույթին հետևելով՝ հերոսները, ըստ ապրելակերպի լինելով հեթանոսներ, հիմնականում զբաղվում են եկեղեցաշինությամբ), անհիմաստ պատրվակներով երկար ժամանակով հեռանում են երկրից՝ անտեր ու անպաշտպան թողնելով Սասնա բնակիչներին: Այսպես, Մեծ Մհերը յոթ տարի մնում է Մըսրում՝ ջրելով «խալխի արտը», Դավիթը յոթ տարի շրջագայում է Գյուրջիստանում՝ քառասուն փահլևանների համար հարսնացու փնտրելու նպատակով, Փոքր Մհերը, տուն ու կին թողած, տարիներով թափառում է երկրից երկիր, կռվում ուրիշների համար, մինչև որ հողն էլ հոգնում է նրան պահելուց: Այս «փախուստ-թափառումների», աստանդական կենսակերպի տրամաբանական վախճանակետն է դառնում իբր աշխարհում տիրող անարդարությունից հուսահատված, իրականում իր ապրելակերպից ձանձրացած ու «ավելորդ» դարձած Փոքր Մհերի փակվելը Ագռավաքարում՝ որպես երկիրը լքելու և համարյա այլևս չվերադառնալու (վերադառնալու պայմանները գրեթե անիրականանալի են կամ խորհրդանշանային), որպես պատասխանատվությունից խուսափողի խորհրդանշան (ո՞վ պիտի երկիրը վերափոխի, ո՞վ պիտի կռվի չարիքի դեմ, եթե Քարանձավը դառնում է Սպասավայր):

Ի հակառակ դրան՝ էպոսում պատկերված թշնամական կերպարները պատրաստ են ծառայելու իրենց երկրին, ամեն գնով, այդ թվում «բարոյական կանոնների» զանցառմամբ պահպանելու իրենց պետականությունը, բարձրացնելու իրենց երկրի հեղինակությունը: Թշնամիների սերը իրենց երկրի հանդեպ գտնվում է ենթագիտակցական-բնագրական մակարդակում: Նրանք չեն «մտածում», այլ գործում են անվրեպ: Ինչ էլ նրանք անեն, անում են մեկ նպատակով՝ պահպանել իրենց երկիրը, իրենց իրավունքները, իրենց նվաճումները: Գործում են նպատակաուղղված, առանց խղճի խայթ զգալու, առանց անբնական թվալու, առանց նայելու ուրիշների բարոյականության կանոններին ու ավանդույթներին: Սասունցի հերոսները առաջնորդվում են «Ստորությամբ չեն պաշտպանում հայրենիքը» և «Միջոցների անխտրակալությամբ շահած ամեն հաջողություն պղծում է, ապականում մարդ-

կային բարոյական աշխարհը»¹¹ սկզբունքներով: Մինչդեռ Թշնամու համար բարոյականություն ասվածը տիրելը, իշխելը, կողոպտելու արվեստին տիրապետելն է: Բարոյականությունը բնական իրավունքը և ի բնե տրված իշխելու կամքը իրականացնելն է: Ուժեղ ես՝ պիտի իշխես, թույլ ես՝ պիտի ենթարկվես ուժեղին: Նրանց համար սա բնական, հետևաբար բարոյական օրենք է: Այսպես է մտածում Թշնամին: Այդպես է մտածում-գործում Իսմիլ խաթունը: Իր երկրի ու ժողովրդի շահը բնագործն զգացող Իսմիլ խաթունը կարողանում է գայթակղել բարոյապաշտ, ավանդապաշտ, բայց տեսլական չունեցող և գինուց խելքահանված ու հիշողությունը կորցրած Մեծ Մհերին: Իսմիլ խաթունի նպատակը ամեն գնով դյուցազն Մհերից որդի՝ իր տերությունը պահող թագաժառանգ, ունենալն է: Իր մարմինը ընդամենը միջոց է ցեղային գերնպատակին հասնելու համար: Մհերի «ակամա դավաճանության» կամ ասպետական ուխտին անմնացորդ նվիրվելու հետևանքով ծնվում է արու զավակ՝ Փոքր Մըսրա Մելիքը, ով, ըստ Իսմիլ խաթունի, պիտի իրականացնի «ազգային ծրագիրը», այն է՝ պետք է հայի ճրագը հանգցնի, հայի օջախը փչացնի և Մըսրա ճրագը վառի, Մըսրա օջախ կանգնեցնի: Թեև իր խոսքերով ու գործողություններով Իսմիլ խաթունը ազգերի բարեկամության, համերաշխության ու համագործակցության կողմնակից է, սակայն նա արդեն օրորոցից նախանշում է Փոքր Մըսրա Մելիքի ինքնության ուղղվածությունը, ինքնություն, որում լռելյայն ընդունվում է սեփական ազգի գերազանցությունն ու գերիշխանությունը ուրիշների նկատմամբ: Ավանդապահ, բարոյական նորմերով կաղապարված Մհերը, լսելով, թե ինչ ոգով է մեծացնում և ինչ խրատ է տալիս Իսմիլ խաթունը իր զավակին, ուշքի է գալիս, հիշում իր երկիրը, տունը և յոթ տարվա բացակայությունից հետո վերադառնում Սասուն: Միամիտ, բարի, աշխարհը բարոյական հասկացություններով իմաստավորող Մհերը խիստ զարմանում է, որ Իսմիլ խաթունը դեռ ձվից դուրս չեկած տղային սովորեցնում է չարություն գործելու, ուրիշի ճրագը հանգցնելու, ամբողջ աշխարհը զավթելու արվեստին: Իսմիլ խաթունը իր կենսափորձով գիտի, որ երկիրը պիտի առաջնորդի հզոր դյուցազունը, որովհետև միայն ուժով ու հեղինակությամբ է հնարավոր ապահովել երկրի միասնությունը: Իսմիլ խաթունը գիտի, որ հզորանալու համար պետք է կարողանալ օգտվել հակառակորդի ցեղային առավելություններից. այդ առումով շատ լավ հիշում է իր ամուսնու խորհուրդը «**Իսմիլ լ, // Թե Մհերից ու իր ձիուց ջինս չը վերունք, // Մհերի ցեղ մեր քոքըն կտրի**» (էջ 191): Երբ սասունցիները նորածին Դավթին ուղարկում են Մըսր, Իսմիլ խաթունը համաձայնվում է իր տղային կաթից կտրելու և Դավթին իր կաթով կերակրելու: Իսմիլ խաթունը ուրախանում է

¹¹ Գ. Նժդեհ, նշվ. աշխ., էջ 286, 293:

Դավթի գալով, որովհետև դրանում նա տեսնում է իր «քաղաքական» երազանքի իրականացման սկիզբը. «Շահեմ, էստեղ կենա, // Մելիքի հետ աղբե՛ր ըլնեն, // Իրար աղբերություն անեն, // Մըսը՛ր, ամբո՛ղջ էրկիր, զավթեն, տիրապետեն» (էջ 209): Այս «նվաճողական» գաղափարը ուրախության թե տխրության պահերին անբաժանելի է նրա մտածմունքներից: Ինքը այդ գաղափարի սպասավորն է: Երբ մենամարտի ժամանակ Դավիթը սպանում է նրա որդուն՝ Մելիքին, Իսմիլ խաթունը անմիջապես դիմում է Դավթին.

-Դավի՛թ, սպանեցիր Մըսրա Մելքին,

Վնա՛ս չը կա, դու է՛լ իմ տղան ես:

Արի, էնոր կնիկ դու ա՛ն,

Մըսրա թագավորություն մնա՛ քեզի,

Սասուն զաթի քո՛նն է:

Դավիթ ասաց.

-Ես մորե որ ծնվեր եմ՝ անարա՛տ եմ,

Ես իմ հալալ լեջ հարամ լեջերու չե՛մ խառնի (էջ 338):

Սա երկու հակադիր մտածելակերպ-գործելակերպի, երկու հակադիր արժեհամակարգի բախում է: Մինչ Դավիթը մտածում է անարատ-արատավոր, արդար-անարդար, մեղավոր-անմեղ բարոյական հասկացություններով ու հրաժարվում թագավորել Մըսրում և խաղաղասիրական քարոզներ է կարդում Մըսրի պարտված զորավարների գլխին, սզավոր, որդեկորույս, ի բնե երկրապահ-քաղաքագետ Իսմիլ խաթունը սառնասրտորեն, առանց ողբ ու կականի, առանց ժամանակ կորցնելու, մտածում է իր տերության ճակատագրի մասին: Սա աշխարհում ապրելու «ողջամիտ» կենսափիլիսոփայությունն է, որը ձգտում է օգտագործել այն ամենը, ինչ նպաստում է ցեղի ու երկրի հզորացմանը: Էպոսում հայերի կենսափիլիսոփայությունը հակադիր է դրան. նրանք մի կողմից առաջնորդվում են օտարը մերժելու, օտարից հրաժարվելու ու մեկուսանալու-անկախանալու կենսափիլիսոփայությամբ, իսկ մյուս կողմից ականա օտարասեր են, օտարամոլ, սեփականի փոխարեն նախապատվություն են տալիս օտարին, որովհետև հաճախ չգիտեն սեփականի ո՛չ տեղը, ո՛չ հարգը, ո՛չ էլ գործածելու ձևը, էլ չենք ասում՝ սեփական շահի համար ուրիշներին ծառայեցնելու, ուրիշներից օգտվելու ձևը: Այսպես, Մեծ Մհերը մի կողմից պայքարում է իր Հայրենիքի ազատության ու անկախության համար՝ կռվելով Մըսրա Մելիքի դեմ, իսկ մյուս կողմից իր երկիրը թողնում է անտեր՝ յոթ տարի մնալով այրիացած Իսմիլ խաթունի ապարանքում: Սասունցի Դավիթը ջարդում է թշնամու զորքը և գրավում Մըսրա երկիրը, սակայն նախ՝ հրաժարվում է թագավոր դառնալուց, երկրորդ՝ որպես ավար տանում է ընդամենը մի գույգ լծկան եզ և պարտված Մելիքի ականջը:

Այսպիսով, հայկական էպոսում «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի կերպար-

ների գանազանությունները երևում են նրանց մտածելակերպի ու վարքագծի դրսևորումներում, տեսլականների ու արժեքների (հայրենիք, պետություն, իշխանություն, մարդ, հավատք և այլն) հանդեպ վերաբերմունքի ձևերում: Հայկական էպոսում «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի կերպարները ընդհանուր առմամբ ներկայացվում են «դասական կանոններին» համապատասխան. «Մենք»-ին վերագրվում են դրական, իսկ «Նրանք»-ին՝ բացասական հատկություններ, սակայն այդ վերագրումները պայմանավորված են ոչ թե նրանց ռասայական, ցեղային ու կրոնական, այլ ավելի շուտ բարոյական-մարդաբանական առանձնահատկություններով: Հայկական էպոսում չկա թշնամիատյացություն և այլամերժություն: Թշնամու ներկայացուցիչներին վերագրվում են իբր բացասական գծեր, որոնք սակայն «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի հարաբերության ընդհանուր համատեքստում նրանց կերպարները դարձնում են ոչ թե ատելի ու արհամարհելի, այլ, ընդհակառակը, որոշ իմաստով մեծարելի ու զովելի: Օրինակ՝ էպոսում, ի տարբերություն հայերի, ովքեր բարոյական հասկացություններով են իմաստավորում իրականությունը, միայն փրկիչ հերոսների միջոցով են պաշտպանում հայրենիքը և չունեն պետություն կերտելու տեսլական, հաղթանակից հետո թշնամու երկրին տիրանալու ցանկություն, Թշնամին, ում համար բարոյականությունը ի բնե տրված իշխելու կամքի իրականացում է, ներկայանում է որպես պետականության աստիճանների կրող (պետություն, պետական ինստիտուտներ, կառավարիչ-հերոս, խորհրդականներ, արքունիք, զորք, պետական շահ ու մտածողություն, կամք առ իշխանություն), ով բնագործն ձգտում է ուրիշներին հպատակեցնելով հզորացնել իր պետությունը, ով պետական շահը գերադասում է անձնականից:

Բանալի բառեր – հայկական էպոս, «Մենք»-ի և «Նրանք»-ի կերպարներ, Թշնամի, հերոսներ, ինքնություն, ազգային արժեքներ, հոգեկերտվածք, վարքագիծ, բարոյականության նորմեր

СЕЙРАН ЗАКАРЯН – *Образы «Мы» и «Они» в армянском эпосе.* – В армянском эпосе различие образов «Мы» и «Они» выявляется в менталитете и поступках героев и в их отношении к таким понятиям и ценностям, как родина, государство, власть, человек, вера. При этом образу «Мы» приписываются положительные черты, тогда как образу «Они» – отрицательные, что обусловлено не расовыми, родовыми и религиозными представлениями, а скорее этико-антропологическими. В армянском эпосе нет ксенофобии и заведомой ненависти к врагу. Отрицательные черты, приписываемые врагам, делают отношение к ним не пренебрежительным, а в известном смысле почтительным. Так, в отличие от армян, которые реальность осмысливают в этических категориях и не имеют в виду создать государство и завладеть вражеской землей, для врага нравственность – это воля к власти, а сам он представляется носителем атрибутов государственности и его институтов (правитель-герой, советники, двор, армия и соответствующий

образ мышления). Подчиняя других, враг инстинктивно укрепляет своё государство и ставит государственный интерес выше личного.

Ключевые слова: *враг, герои, самостояние, национальные ценности, ментальность, линия поведения, нормы нравственности*

SEYRAN ZAKARYAN – *Images of “We” and “They” in the Armenian Epic.* –

In the article, it is shown that differences in the characters of “We” and “They” in the Armenian Epic are manifested in their mentality and behavioral attitudes towards visionaries and values (homeland, state, power, human, faith, etc.). In the Armenian Epic, the characters of “We” and “They” are generally presented in accordance with the “classic rules”: “We” are attributed with positive and “They” are attributed with negative features, but these attributions are not conditioned by their racial, tribal and religious specifics, but rather by the moral-anthropological ones. There is no hatred towards the enemy and there is no xenophobia. Negative traits are attributed to the representatives of the Enemy which, though in the general context of the relationship between “We” and “They” make their characters not hateful and despicable, but on the contrary, in some sense, outstanding and praiseworthy. For instance, in the epic in contrast to the Armenians, who rethink the reality by means of moral concepts, protect the homeland through heroes-saviors and do not have a vision of a state establishment and the wish to acquire the Enemy’s country after the victory, the Enemy for whom the morality naturally is a realization of the will of power, is represented as the holder of statehood attributes (state, state institutions, governor-hero, advisors, court, army, state interest and thinking, will of power), who instinctively tries strengthen his own state by conquering the others and prefers state interest to private.

Key words: *Armenian Epic, characters of “We” and “They”, Enemy, heroes, identity, National values, mental set, behaviour, norms of morality*